

Történész teadélutánok

XXX.

2023. április 13.

Ez alkalommal Gellért Ádám, a Clio Intézet társügyvezetője volt a vendégünk, s az ő mellékelt esszéje alapján és abból kiindulva a hazai Holokauszt-kutatások helyzetéről, annak a nemzetközi kutatásokkal való egybevetéséről diskuráltunk. Egyetértés mutatkozott abban, hogy a dolgozat jól tükrözi a hazai kutatásokat, kutatásszervezési alakzatokat, azok erényeit és hibáit, bár érte bíráló észrevétel a Sorsok Háza históriájának a beállítását.

Nyomatékkal esett szó arról, hogy szét kell választani az intézményi és a társadalmi recepciót. Való igaz, hogy a hazai kutatások terén késleltettség mutatkozott, ám az külföldön is megfigyelhető volt. Fordulópontot hozott a Jeruzsálemben 1961-ben lezajlott Eichmann-per; természetesen szóba került Hanna Arendtnek a gonosz banalitásáról szóló nevezetes munkája. A Német Szövetségi Köztársaságban a hatvanas években lefolytatott perek említésén túl arról is hallhattunk, hogy a *Historikerstreit* társadalmi kisugárzása messze nem volt olyan mélyen ható, mint ahogy azt a hasonló magyar vita elmaradását bírálóan felvetők elbeszélése nyomán gondolni szokásos. A hazai recepció több a történeti kutatások ilyen-olyan befogadottságánál, hiszen fontos társtudományi, főleg szociológiai és társadalomlélektani stúdiumok születtek, valamint hiba lenne a szépirodalom és a filmművészet tárgyba vágó alkotásai felett elsiklani.

Tárgyaltuk a Páva utcai volt zsinagógában elhelyezett HDKK tevékenységét, s az alapító okiratában rögzített összehangoló szerepe gyenge eredményessége okán hangsúlyoztatott: a történész szakma is társadalmi képződmény, vagyis plasztikusan leképezi azokat a társadalmi anomáliákat, amelyek ugyancsak akadályozzák, hogy valóban emelkedő nemzet legyünk.

Elhangzott sarkos vélemény szerint a szóban forgó esszé inkább csak megnyitotta előttünk a témát. A kutatások Csáky szalmájára hajznak, több alkalommal módszertani viták helyett inkább csak mőszerolást láthatunk. A helyzetet nem javítja, hogy a kormányzó elit megmarad a gesztuspolitikánál. Miközben ugyancsak súlyos gondok mutatkoznak a társadalom holokauszt-tudatának fenntartásában. Az önostorozást elkerülendő több hozzászóló e gondokat messze nem hazai, hanem térség-problémaként rögzítette. Természetesen az már hazai sajátosság, hogy a szintén számos alkalommal sürgetően emlegetett tisztességes *Vergangenheitsbewältigung*, vagyis a múlt legyőzése azért nem megy, mert míg a társadalom egyik része mindent 1944 poklából magyaráz, addig a másik része számára a Trianon-szindróma az egytényezős múltmagyarázat. (Mikrotörténeti nézőpontból úgy is fogalmazhatunk, hogy a süketek párbeszédje elsődlegesen az Auschwitz- és Gulag-, hazai síkon Recsk-, Hortobágy- stb. érintettségük között dül. A „párbeszéd” azért meddő, mert az alapérzés szerint a saját szenvedés visz mindent, a másiké pedig semmi. Legjobb esetben is alig valami. Ám tudni illik, hogy sem az egyik, sem a másik oldalon nem szenvedtek annyian, mint amennyi ma élő – az „igazak” kicsiny tábora csüggedt hallgatásától, jó esetben halk szavú beszédétől övezve – ne az egyik, avagy a másik alapállás szerint harsogna, jó esetben kulturáltan vélekedne.

Összegzően: leginkább ezért nem megy a múlt hiteles befogadása. Ezzel együtt sem mennénk túl messzire a meakulpázással, inkább azt kell látnunk, hogy manapság is a hajdani elítelt hibái ütnek itt vissza. Mindebből következőleg számos ízben nem historikus, hanem inkább hisztérikus a társadalom reagálása.

Mindezen társadalmi problémák azonban – és ez volt a végszó – nem takarhatják el előttünk azt a tényt, hogy az adófizetők pénzéből (ha messze nem is arányosan) nem kevés jut a szakmának, s azzal bizony bőven jobban kellene sáfárkodni.

Pritz Pál

Gellért Ádám

Clio Intézet, társüggyezető

Van még mit kutatni a magyar holokauszt történetével kapcsolatban? Nem írtak már meg „mindent”? Sok beszélgetésem indult már ilyen vagy hasonló felütéssel, igazából visszatérő jelleggel, és sokszor olyanok tették fel ezt a kérdést, akiktől a legkevésbé vártam volna. Az általános válaszom ilyenkor mindig az, hogy talán nincs olyan téma, amiről ne lehetne más megvilágításban, új módszertan vagy források alapján újat mondani: az ókori Róma vagy a francia forradalom történetéről is évente születnek újabb és újabb remekművek. A faji alapon megbélyegzett és az ország területéről erőszakos módon eltávolított magyar zsidó állampolgárok második világháború alatti sorsa sem más. Számtalan olyan részterület van, amelyet monografikus jelleggel fel lehetne dolgozni, vagy újra lehetne írni. S mindez nem csak azért van, mert óriási mennyiségű írott és *oral history* forrás áll a rendelkezésünkre, hanem azért is, mert – akár inspirálódva a nemzetközi trendekből – újabb és újabb kérdések merülhetnek fel: hogyan éltek meg a háborút és a deportálást a gyerekek és a nők, milyen egyéni stratégiákkal éltek az üldözöttek, miként reagáltak a társadalom egyes rétegei a német megszállásra és a kollaboráns magyar kormányok intézkedéseire, milyenek voltak 1944 mindennapjai, miként kapcsolódott össze a háború, a deportálás, a zsidó vagyon elrablása és szétosztása, és mi történt az ország újbóli, immáron szovjet megszállása után, kiket és hogyan próbáltak felelősségre vonni, mi történt a deportálásból visszatértekkel, milyen konfliktusok? Mikrotörténeti, társadalomtörténeti, női történeti, de igazából politika- és intézménytörténeti szempontból is sok megírandó téma fekszik

parlagon. Az események nyolcvanadik évfordulójához közeledve érdemes megvizsgálni, hogy milyen intézményi keretek állnak rendelkezésre mindehhez.

2019-ben a *Szombat* című folyóirat hasábjain jelent meg Laczó Ferencnek, a Maastrichti Egyetem oktatójának írása,¹ amelyben megállapította, hogy *„intézményes szempontból a magyar holokauszt-kutatások sokpólusúak és meglehetősen szétaprózódottak maradtak és – minden erényük ellenére – szemlátomást a magyar történetírás fősodrára sem tudtak igazán érdemi hatással lenni”*. Cikkében arra tett kísérletet, hogy mérleget vonjon a 2008 óta lezajlott folyamatokról. Azért ettől az évtől, mert ekkor jelent meg Gyáni Gábor *„Helyünk a holokauszt történetírásában”* című, heves vitákat kiváltó írása a *Kommentár* folyóiratban, amelyben a magyar kutatók nemzetközi jelenlétének alacsony fokára és a mérsékelt nemzetközi hatására, valamint az innováció hiányára hívta fel a figyelmet.

Laczó szerint az újonnan belépő fiatal kutatói generáció ugyan – az európai és amerikai ösztöndíjaknak köszönhetően, teszem hozzá – „nemzetköziesedett”, de azt is megállapította, hogy a *„magyar kutatók elismertségének elmélyülése sajnálatos módon nem feltétlenül tartott lépést részvételük növekedésével”*, aminek az oka szerinte az, hogy kutatásaik csak igen korlátozott módon „nemzetköziesedtek”. Úgy látta – helyesen –, hogy *„a földrajzi-tematikai nyitás jelenti majd a következő évtized egyik legfőbb kihívását – nem utolsósorban azért, mert mindeközben a holokauszt nemzetközi kutatásai valószínűleg egyre inkább integrálódnak majd a népiértés és a tömeges erőszak kutatásának tágabb területébe”*.

Ha lehet, akkor ez a kihívás négy évvel később még aktuálisabb, ugyanakkor úgy látom, hogy a fogyatkozó kutatói létszám és a magyarországi intézményes háttér elégtelen működése miatt nem léptünk előre 2019-hez képest. Én ez utóbbival szeretnék röviden foglalkozni. A problémák közismertek. Ahogy Csósz László, a Holokauszt Emlékközpont egykori történésze fogalmazott egy 2018-as interjúban: *„Nem létezik egyetlen központi kutatóintézet, akadémiai kutatócsoport vagy tanszék, amelynek profilja a holokauszt volna. Nincsen ilyen tematikájú hazai szakfolyóirat sem”*. Jellemzőnek nevezte, hogy

¹ <https://www.szombat.org/tortenelem/valtozo-helyunk-a-holokauszt-tortenetirasaban>

„a kérdéssel foglalkozó szakemberek jelentős része külföldön él, dolgozik vagy jórészt ott publikál, mert az itthoni infrastruktúra gyenge és széttagolt”.²

Pedig lehetne, sőt papíron létezik is egy olyan (állami) intézmény, a budapesti Páva utcában működő Holokauszt Emlékközpont, amelynek egyik deklarált feladata az iratgyűjtés és kutatáskoordinálás lenne. Ahogy az alapító okirata fogalmaz: „*az 1938–1945. közötti vallási, faji, nemzetiségi és más politikai okokból történt üldöztetés, a munkaszolgálat, a deportálások, a náci koncentrációs táborok működésének és áldozatainak elsődlegesen magyar vonatkozású dokumentációját [...] tartalmazó gyűjtemény létrehozása*”. Az intézmény honlapján a *Küldetésünk* fül alatt a többszöri igazgatóváltáson átesett intézmény egykori igazgatójának, Szita Szabolcsnak a koncepciója olvasható. A 2011-es (!) *Emlékezés Háza, Szemlélet- és korszakváltás, a Holocaust (sic!) Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány (HDKE) megújítása* című dokumentumban külön szerepel, hogy – a nevében foglaltakhoz hűen – az intézmény tudományos feladatköréhez tartozik „*a tudományos kutatás szervezése, menedzselése fővárosban és vidéken*”.³ A HDKE Kuratóriumának 2021. évről szóló beszámolója szerint az intézmény feladata volt a „*magyar vonatkozású dokumentációjának folyamatos feltárása, gyűjtése, megőrzése és feldolgozása, valamint közzétételére irányul a történettudomány, az irodalom- és művészettörténet területén*”. Mindez azonban csak papíron van így. Ennek a feladatának a HDKE az elmúlt nagyjából 19 évben csak nagyon korlátozottan tett eleget. Gyűjteményünkben legfőképp a holokauszttal kapcsolatos – egyébként rendkívül értékes – személyes emlékek képi-, tárgyi és iratanyagai (interjúk, visszaemlékezések, naplók, fényképek) találhatóak meg nagyjából 200 doboz terjedelemben, amelyek legnagyobb részt a túlélők vagy leszármazottaik adományaiként kerültek az intézménybe. A fent említett gyűjtés, koordinálás nem valósult meg.

² Kövesdi Péter interjúja Csősz Lászlóval. Vasárnapi Hírek, 2018. október 6. https://www.vasarnapihirek.hu/friss/terror_haza_2.0_a_jozsefvarosban

³ <https://hdke.hu/rolunk/kuldetesunk>

Ami az iratokaz illeti, tudni kell, hogy ezek több tucatnyi magyar levéltárban találhatóak meg szétszórva. Magyarországon a '90-es évek eleje óta magyar történészek és levéltárosok bevonásával intenzív módon gyűjtik és katalogizálják a vészkorszak iratait. De nem a magyar, hanem a külföldi holokauszt archívumok. A jeruzsálemi Jad Vashem és a washingtoni Holokauszt Múzeum – óvatos becslésem szerint – több mint 1 milliárd forintot költött eddig arra, hogy felmérje, kiválogassa, katalogizálja és mikrofilmeztessen több millió oldalnyi iratanyagot. A HDKE mindenkori feladata tehát még csak nem is az lett volna, hogy új iratfeltárásokat folytasson vagy azokat megrendelje (bár ezt is megtehetette volna), hanem csupán az, hogy ezeket a listákat és iratokat másolatban megszerezze, és elérhetővé tegye a magyar kutatók és érdeklődők számára. Ha már valakik kigondolták, megfinanszírozták és elvégezték ezt a munkát, akkor legalább annyit tehetnénk, hogy intézményi megállapodások keretében nálunk is elérhető legyen ennek a komplex iratgyűjtésnek az eredménye.

A jelenlegi helyzet ugyanis az, hogy – kis túlzással élve – a magyar holokauszt magyar nyelvű iratait kényelmesebben és eredményesebben lehet kutatni külföldön, mint itthon. Legalábbis annak a néhány embernek, akik (külföldi) intézményi ösztöndíjjal ki tudnak menni, és hónapokat a helyszínen tudnak tölteni. A dolog további pikantériája, hogy a mikrofilmezést végző magyar levéltárak sem tettek félre maguknak egy munkapéldányt vagy listát ezekről a különgyűjteményekről. Ez egy olyan elszalasztott lehetőség, amellyel a magyar nemzeti és tudományos érdekek szenvednek csorbát, s nem egy vagy két éve, hanem lassan két évtizede. Ráadásul nem valami ördögtől való, bonyolult feladatról van szó. A fentebb leírtakat Romániában egy, a HDKE-nél jóval kisebb intézmény meg tudta valósítani. A kolozsvári Babeş-Bolyai Egyetemen belül, a Tibori Szabó Zoltán által vezetett holokausztkutató intézet (Institute for Holocaust and Genocide Studies) beszerezte és kutathatóvá tette a területre vonatkozó mikrofilmes/digitalizált anyagokat.

A HDKE 2020-ban 280 millió, 2021-ben pedig 352 millió forint állami támogatásból gazdálkodott,⁴ ami csak első hallásra tűnik nagy összegnek, ám amint hozzávesszük, hogy ebből kellett fenntartani az épületet, a kiállítóteret, állagmegóvást végezni és végrehajtani a korszerűsítéseket, akkor mindez nagyon hamar kevésnek bizonyul. Mégis, egy deklarált és az intézmény nevében is benne levő alapfeladat ellátásához az elmúlt 19 évben mindenképp kellett volna forrást találni. Összehasonlításképp megjegyzem, hogy a 2014 óta épülő, készülő, de még mindig át nem adott Sorsok Házára eddig legkevesebb 7.5 milliárd forintba került. Ennek az összegnek a töredékéből ki lehetett volna alakítani egy minden igényt kielégítő kutatótermet, és be lehetett volna szerezni a külföldi intézményekben most már digitalizáltan elérhető több millió oldalnyi iratanyagot. Az eddigiekhez képest csekély beruházással regionális holokausztkutatási kutatóközponttá lehetett volna, s talán még lehetne is tenni Budapestet.

S most érünk el oda, amivel kapcsolatban Csósz László így fogalmazott: „*Szomorú, de még a legszűkebb tudós eliten belül is olyan mély személyi és szakmai konfliktusok feszülnek, amelyek nehezítik, hogy a legtudósabb főké akár egy asztalhoz leüljenek, nemhogy egy intézményben dolgozzanak*”.⁵ Ezek a törésvonalak azóta csak tovább szélesedtek, sőt újak keletkeztek, s sajnálatos módon sokszor a kisszámú tanítványi csoportra is átöröklődtek. Mindez ahhoz vezetett, hogy sokan külföldön, nemzetközi projektekben dolgoznak, vagy eltávolodtak a kutatástól, és többen vannak olyanok is, akik elhagyták a történészi pályát.

Ha tudományszervezésről beszélünk, akkor megkerülhetetlen a nemrég elhunyt Randolph Brahm professzor szerepe. Az ő átgondolt víziója, irányítása és szerkesztése mellett születtek meg olyan alapmunkák – csak, hogy a legfontosabbakat említsem –, mint a magyarországi holokausztra vonatkozó és periodikusan frissített bibliográfiai

⁴ <https://hdke.hu/kozhasznusag/>

⁵ Lásd fentebbi interjút.

jegyzék, a magyarországi holokauszt háromkötetes földrajzi enciklopédiája. A *Tanulmányok a holokausztról* című tanulmánykötet-sorozatot 2001-ben indította útjára az amerikai J and O Winter Fund finanszírozásával, amely az egyetlen magyar nyelvű és a magyar holokausztról szóló, rendszeresen megjelenő kötet volt. Az általa kezdeményezett és felügyelt ösztöndíjprogram (a New York-i City University Graduate Center keretében működő J. & O. Winter Fund) hazai kutató életében fontos és meghatározó állomás volt. Minden elfogultság nélkül mondhatom, hogy Braham a magyar holokauszt kutatásának intézményes atyja volt – New Yorkból. Ha nincs az ő több mint öt évtizedes munkássága és aktív tudományszervező tevékenysége, akkor ma sokkal kevesebben foglalkoznának ezzel a szakterülettel, jóval kevesebbet tudnánk – nem csak itthon, hanem külföldön is – a magyarországi holokauszt eseményeiről. A kilencvenedik életéve után is aktív Braham 2018-as halálával azonban ez a külső felhajtóerő megszűnt.

Jellemző az is, hogy az elmúlt évek egyik legnagyobb tudományos teljesítménye is külföldi kutatóhoz kötődik. A Berni Egyetem munkatársa, Regina Fritz egy nagy németországi forráskiadási projekt keretében szerkesztett meg – Lévai Jenő 1961-es *Eichmann in Ungarn* kiadványa óta elsőként – egy 850 oldalas német nyelvű dokumentumgyűjteményt a magyar holokausztról.

Ami pedig az utánpótlást illeti, a mostani vagy 5 éven belül végzett egyetemista generáció – tapasztalatom alapján – más témák iránt érdeklődik, a két világháború közötti időszakot, a Horthy-korszakot egyre kevesebben kívánják kutatni, a második világháború erőszak történeti aspektusai pedig egyre kevésbé lelhetőek fel a szak- és OTDK dolgozatok témái között.

Tudománypolitikai és tudományszervezési problémára mutat rá a magyarországi holokauszttal kapcsolatos iratok – már említett – összegyűjtésének ügye is. Tudni kell, hogy több tízmillió oldalnyi releváns irat található a Magyar Országos Levéltárban és fióklevéltárjaiban, Budapest Főváros Levéltárában, az Állambiztonsági Szolgálatok

Történeti Levéltárában és még számtalan más magyarországi gyűjteményben. A rendszerváltás hajnalán a Jad Vashem, illetve az amerikai-izraeli Klarsfeld Alapítvány feladatának érezte, hogy ezeket az iratokat kiválogassa és másolatban beszerezze. A híres náciavadász, Serge Klarsfeld és a Jad Vashemből, Gavriel Bar Shaked már 1989 novemberében Budapesten jártak, hogy felmérjék az iratanyagokat és előkészítsék a későbbi munkálatokat. Látogatásukat siker koronázta: több levéltárral is szerződést kötöttek és hamarosan megindult a fénymásolás és mikrofilmezés folyamata.

Az izraeli, az amerikai és magyarországi holokausztkutatás dokumentációjának egységesítésével kapcsolatos munkálatok elvégzésére a Jad Vashem megbízásából Ságvári Ágnes kezdett iratfelmérő kutatásokat 1991 januárjától 3 országos, 19 megyei és 5 szaklevéltárban. A feltárt iratokról részletes jegyzékeket készített, iratokat pedig másolatban küldte ki Jeruzsálembe.

A Jad Vashem megbízásából Karsai László 1995 januárja környékén kezdte el szisztematikusan feltárni és kiválogatni a magyarországi holokauszttal kapcsolatos levéltári iratokat. A levéltári kutatásokat mind a mai napig az általa irányított történészek végzik, a kutatómunka pedig „kiterjed az 1938–1950 között keletkezett minden olyan dokumentumra, amelyben a zsidó szó előfordul, illetve a magyarországi zsidókérdéssel kapcsolatba hozható”.

Ezzel párhuzamosan a washingtoni United States Holocaust Memorial Museum (USHMM) is elkezdte a saját iratgyűjtő projektjét, így immár két külföldi szervezet is szisztematikusan gyűjti a magyarországi holokauszttal kapcsolatos iratokat.

Az iratfeltárás során a Jad Vashem Archives Magyarországi Kutatócsoportja közel 5 millió oldalnyi iratot gyűjtött össze és mikrofilmezett az elmúlt negyed évszázadban. Ez a hatalmas iratanyag azonban jórészt hozzáférhetetlen a (magyar) kutatók számára. A megbízó, Jad Vashem számára készült iratjegyzékek nem nyilvánosak, a mikrofilmezett anyag nagy része pedig nincs feldolgozva, így azokban nem lehet kutatni. De még ha megfelelően is lehetne kutatni ezeket, azt akkor is csak

Jeruzsálemben lehetne megtenni. Szintén meg kell említeni, hogy elég nehéz átlátni a Jad Vashem kutatócsoport munkáját. Eddig ugyanis csupán egyetlen egy nyilvánosan elérhető – még 2003-ban írt – hat és fél oldalas, összefoglalóból tudunk képet alkotni a munkájukról. Jellemző, hogy a kutatócsoport megalakulásának 20 évfordulójára (is) időzített nemzetközi konferenciáról készült kötetben sem jelent meg írásbeli beszámoló az addigi munkáról. Még különösebb, hogy a kutatócsoport az elmúlt 25 évben folytatott, egyébként fontos és alapos iratgyűjtéséről – akár önállóan, akár a Jad Vashemmel közösen szerkesztve – egyetlen fond- vagy iratjegyzéket sem publikált. A kutatócsoportnak egyébként nincs honlapja és az interneten sem található tevékenységükről érdemi információ.

Ezzel szemben a kutatóbarát eljárásra jó példa a USHMM gyakorlata. Az általuk készített iratjegyzékek ugyanis elérhetőek az interneten, így ha valaki például a Belügyminisztérium általános iratainak (K 150) tág értelemben vett holokauszttal kapcsolatos iratait szeretné kutatni, akkor egyszerűen letöltheti az internetről a 698 oldalas, magyar nyelvű jegyzéket. Sajnos a rendszerezett és másolatban meglévő iratokat csak Washingtonban lehet kutatni.

Hangsúlyozni szeretném, hogy önmagában az, hogy egy külföldi intézmény milyen módon jár el egy saját maga által finanszírozott projektben, nem lenne probléma, de a magyarországi holokausztkutatás és a jobb nemzeti önismeret szempontjából mindenképp veszteség, hogy a magyar kutatók által külföldi intézmények számára végzett iratfeltáró munka eredménye nem jelenik meg Magyarországon.

Tehát míg a szisztematikus belföldi iratgyűjtést, vagy a külföldi intézmények által összegyűjtött anyagok katalógizálását az erre hivatott magyar intézmény nem érzi feladatának, addig azok a magyar történészek, akik külföldi intézményeknek dolgoznak, úgy látszik, nem urai a végzett rendszerező munka eredményének. Jól illusztrálja, hogy mennyire nincs gazdája az ügynek, hogy a mikrofilmezési munkát megbízásra végző magyarországi levéltárak vagy megtartanak egy másolatot vagy (inkább) nem a Jad

Vashem által kért anyagokról. Sok magyarázatot nem érdemel, hogy elemi érdek lenne, hogy ezek a kiválogatott iratok másolatban Magyarországon egy helyen össze legyenek gyűjtve.

Az előrelépés lehetőségét abban látnám, ha lenne legalább egy olyan, világos és nyilvános stratégia mentén működő magyarországi intézmény, amelyik átfogó jelleggel gyűjt, kutat és enged hozzáférést az iratokhoz, valamint koordinálja és összefogja a magyarországi holokauszttal kapcsolatos kutatásokat. Mert kutatni és megírni való téma továbbra is rengeteg van, sok adósságunk van – elsősorban magunk felé.